Nemzetünk nagy költői. 16.

198473

Madách Imre

élete és költészete.

Irta

RAKODCZAY PÁL.

POZSONY. 1901. BUDAPEST.
KIADJA STAMPFEL KÁROLY,
cs. és kir. udvari és kir. akad. könyvkereskedő.

Ára 40 fill. = 20 kr.

Madách Imre

élete és költészete.

Irta

RAKODCZAY PÁL.

Pozsony. — Budapest.
KIADJA STAMPFEL KÁROLY.

347 g.

A. M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA

R 1965

2R

198473

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Ajándéknapló
1902 év 111 sz.

Wigand F. K. könyvnyomdája, Pozsonyban.

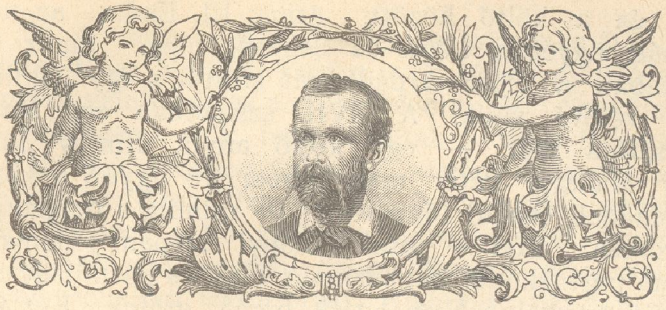

I.

Ez a mi kis Magyarországunk gazdag egy ország. Gazdagabb Európa többi kis országánál. Adott-e Szerbia, Románia, új Görögország, a világirodalomnak nagy irókat? Sőt az a nagy birodalom, melytől egész Európa remeg, Oroszország sem termett oly költőket, mint Katona, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Madách. — Nálunk a sors kedvezése folytán néha egy év is bő termést adott. 1800-ban született Czuczor és Vörösmarty (azon évben, mikor Macaulay és Moltke születtek). 1823-ban pedig Petőfi és Madách láttak napvilágot; ha ugyan nem az ő idejük látott új tündöklő napokat ő bennük.

Madách Imre Alsó-Sztregován (Nógrád megyében) született 1823. január 21-én. Atyja szintén Imre, anyja Majtényi Anna volt. Régi nemesi család volt Madáché. IV. Béla koráig vihető vissza a család származási táblája. Dalmácziából jöttek a Radon-ok, kiknek egyike a Modách-Modátz keresztnevet kapta, mely aztán a család vezetékneve lőn. Palágyi Menyhért, ki a költő életrajzát eddig legbehatóbban írta meg, szépen mutatja ki az érzületi rokonságot költőnk őse, Madách

Pál és a költő között. Amaz III. Endre, az utolsó Árpád ügyében küzd és sebesül meg. Emez Csák Mátéban a dicső Árpádházat siratja s így lelkileg is őse vérévé válik. A XVII. században egy Madách Krisztina már — egy költő anyja, Rimay Jánosé. Egy Madách Péter meg orvosi író ugyan e korban. A Madách család főnemesi. De mindig a nemzeti ügy harczosa. Fiai — mint Palágyi szépen jellemzi — „nem pártoskodó, kapaszkodó, hitet és pártállást csereberélő honfiak." Nem lettek bárók, grófok. Két nagyszivű demokratája akadt a magyar irodalomnak az arisztokracziában: Eötvös és Madách.

Madách Imre nagyúri, gondos nevelésben részesült. Otthon végezte iskoláinak nagy részét. A philosophiára Pestre került. Itt anyja (mert atyja időközben meghalt) egész kis háztartást rendezett be a három Madách-fiúnak. Három évet töltött az ifju Madách Pesten. Tanulótársai gr. Andrássy Gyula, Lónyai Menyhért, a későbbi miniszterek voltak. Daczára tehetősségének, Madách szinte polgárias életmódot folytatott Pesten. Anyja még szinházba is ritkán engedte el. És Madách büszke, jó fiú volt. A távolból is engedelmeskedett anyjának. Még esztergályozni is megtanult! Mert akkoriban a mágnás családok, okulva a franczia forradalomban vagyonvesztett főurak példáján gyermekeiket különböző mesterségekre taníttatták. Az engedelmes Madách Imre mindezt megtette „mamája" kedveért. Pedig ki tudja, volt-e kedve az esztergályozáshoz? A meglett költő emlékezhetett rá, mikor Michel Angelo-tipuszát így jajdúltatja föl szellemi zsarnoksága alatt:

Mindig széklábat csináltam
És azt is a leghitványabb alakra . . .
Kivántam változást
A szék támláját, mind hasztalan.
Megőrüléshez voltam már közel
S ott hagytam a kínt, a műhelyet.

De ő nem hagyta el, a jó engedelmes fiú. Így történik, hogy Madách Pesten van, akkor nyitják meg a nemzeti színházat és nem tud semmiről. Nem Petőfi, nem Szigligeti, akik benne voltak a világ forgatagában. Madách teljesen üvegházi növény maradt, mint nagy szellemtársa, Buckle, kit a könyvek neveltek iróvá. De ezek a könyvek a világirodaloméi. Madáchnak teljességgel semmi összeköttetése sem volt a magyar irodalom traditióival. Kisfaludy Sándor, Berzsenyi, mintha nem is léteztek volna számára, A fényes 40-es decenniumban Madách — hallgat. Még nem jött el az ő ideje. Ír ugyan mulatságból, sőt egy színdarabját Földváry alispán elő is akarja adatni a nemzeti színházban. És az ifjú ember nyugodt marad; tán éppen a biztos protekczió teszi lanyhává. Leteszi 19 éves korában az ügyvédi vizsgát és Sréter János alispán hivatalában joggyakornokoskodik, Ez a Sréter János puritán jellemével nagy hatást gyakorolhatott Madáchra. Az „Ember tragédiája" Miltiades szinében a II. demagog jellemének lehetett modellje. Majd tiszteletbeli megyei aljegyző lesz Madách, de utóbbi tisztéről torokbaja miatt (1843) csakhamar lemond. Ekkor Szontagh Pál barátjával elmegy a pozsonyi országgyülésre. Szontágh Pál volt a költő legbelső barátja haláláig. Palágyi Menyhért Madáchról írt művében Lucifer modelljének nevezi; hogy mily alapon, nem tudjuk. Lehet, hogy ő volt a józanabb fél, a mit az is mutat, hogy nőtlen maradt. Goethe Mefisztójának is volt ily modellje, a szatirikus Merck. Talán ez adta Palágyinak az ötletet Lucifer elnevezésére. Egyébiránt, ha a londoni vásár Ádámját és Luciferjét nézzük és összevetjük Madách és Szontágh ifjukori kalandjait, melyekben hűséges bajtársak voltak, igazat kell adnunk Palágyinak. Az életet úgy, mint a londoni vásárban van rajzolva, egy jó pajtás nélkül lehetetlen megfigyelni. Ez időben Madách műkedvelő iró volt. Nyilvánosan (bár névtelenül) csak a Pesti Hirlap-ban

forgatta tollát, mint a megyei élet tudósitója. Egyébként nem tudott róla az irodalom. Jelenik ugyan meg egy füzetkéje Lantvirágok czím alatt, de ez csak a jó barátok számára készült. Az irás azonban életszükséglete volt az ifjú Madáchnak. De csak az ifjúnak, mert 43-tól 55-ig szünetelt tolla. Csak fiókja számára írt lirai verseket. 19 - 22 éves kora közt írja meg a Jó szív és erény, Commodus és Csak Tréfa czimű drámáit. Az első kettő töredékes, az utolsó azonban ma is megvan kéziratban. Gyulai Pál ezeket kihagyta a költő összes műveiből, mert szerinte ezek nem (?) érdemlik meg a kinyomtatást. A Csak Tréfa — Palágyi ismertetése után itélve rendkivül érdekes irodalmi tény. Egy afféle Falu jegyzője, a megyei visszaélések leleplezése tekintetében és a magyar társadalmi dráma előhirnöke. Rossz dráma, de mutatványaiból itélve, rendkivüli szellemű munka. A Férfi és nő-vel Madách az akadémián pályázott 1843-ban, de nem keltett feltünést. A rossz drámát meglátták benne, de nem a rendkivüli szellemet. És Madách kedvét vesztette. Nem írt többé. Megházasodott, gazdálkodott, olvasott, de nem írt. A philosophiai páthost ő teremtette meg s ez a 40-es években még érthetetlen valami volt nálunk, tehát a költő elhallgatott. Vörösmarty, Petőfi, Arany szellemtársa velük egy időben élve, néma volt! Szinte hihetetlen valami. És jött az a kor, melyben nem volt senki többé boldog férj, műbarát író, csak hazafi: a szabadságharcz kora. Ez a két év Madáchot betegen találta. Régi köszvény baja ujult ki. És mégis martirja lett a forradalomnak. Madách egy menekülőt rejtegetett csesztvei birtokán és e miatt 1852-ben elfogták. Közel egy évig raboskodott az Új-épületben. Mire kiszabadult, a világ nagyott változott körülötte. Neje hűtlen lett hozzá és Madách elvált tőle. Most már csak gyermekeinek, anyjának és a tudománynak élt. Átdolgozta ifjúkori drámáit, Mária királynét, Csák Mátét. De mind ezek-

ben nem találta meg geniusza igazi pályáját. Madáchnak egy oly mű kellett, melyben mindazt, amit látott, tapasztalt születésétől fogva, felölelje. Ez nem lehetett közönséges színpadi dráma. Goethe egész életében az ember fejlődését vizsgálta, Madách az emberiségét. Így született meg az Ember tragédiája, melyet 1859. február 7-ikén kezdett írni és 1860. márczius 26-án fejezett be. És ez a nagy szellem nem volt képes megitélni, mily nagyszerű valamit alkotott. Mig a tuczatpoéta hajba kap avval, aki kritikát mer mondani versére, egy Madách Aranytól, kit nem is ismert, tette függővé, vajjon tűzbe dobja-e az Ember tragédiáját. Rettentő gondolat elképzelni is, hogy ez a remekmű egy ember szeszélyétől — még ha azt az embert Aranynak hivták is — függött, hogy elégjen. Hiszen már egy Vörösmartyn is megesett, hogy Katonát nem értette meg. És Aranynyal is úgy volt Madách, hogy az első színek olvasása után boszusan félretette a kéziratot. De aztán mégis elolvasta és gratulált a szerzőnek nem valami melegen. „Igen jeles mű“-nek mondja levelében. Ő vezette be Madáchot a Kisfaludy-Társaságba. Annál nagyobb volt a remekmű hatása. Csodák csodája, 8 év alatt (1861—69-ig) három kiadást ért meg. A Kisfaludy-Társaság adta ki először Madách művét és azonnal tagjai sorába választotta a költőt. Követte ebben az akadémia. Hanem az utóbbi ugyanazon időben a költő Mózesének nem adta ki a Karácsonyi-díjat. Ez bizonyára elkedvetlenítette a költőt, ki még egy Tündérálom czímű költeménybe fogott, de nem fejezte azt be. A töredékből nem vehetni ki, milyen lett volna e műve. De annyi látható, hogy a mondait akarta benne keverni a napi vonatkozásokkal s ez a stil rovására lett volna. Az Ember tragédiájához hasonlót azonban még Madách sem lett volna képes többé teremteni. Miért nem? Alább ki fogjuk fejteni.

Hogy Madách nagy művész volt, azt éppen főműve mutatja, mely oly általános. Megtagadta benne

saját keserű érzelmeit a nőről, meg saját nemzeti jellemét. Pedig Madách a leglelkesebb 48-as ember volt. Élénk részt vett a politikában; sőt legelőször az 1861-iki országgyűlésen tünt fel a határozati javaslat melletti ellenzéki beszédével. Ide hozta magával az Ember tragédiája kéziratát. Szontágh Pál tanácsolta, hogy mutassa be Aranynak. Jámbor Pál (Hiador.), Madách képviselőtársa, vezette el Madáchot Aranyhoz, a ki a kéziratot el akarta olvasni, de abbanhagyta s csak Jámbor Pál ösztönzésére folytatta tovább az olvasást. Arany aztán a verselésben, kétségtelen, üdvös javításokat tett a kéziratban. Melegebb barátság azonban nem fejlődött ki kettejük között. Levelezésük is megakadt. Csak 1864-ből maradt fönn Madáchnak egy levele Aranyhoz, melyben ez olvasható: „Ha már egyszer megtiszteltél nagyrabecsült barátságoddal, mutasd azt végig. Vágj le, ölj meg, ha kell mindig, de taníts; ez nekem itt még szükségesebb mint másnak, ki a főváros levegőjével szívhatja a közvéleményt magába.“

Az Ember tragédiájának költője, remekműve megirása után kér egy embert (ha mindjárt Arany is az az ember!) hogy tanítsa! Magyarhon ifjai, legyetek oly szerények, mint a világ egyik legnagyobb költője és — tanuljatok ti is!

Nem soká élte túl e levelet a nagy költő. Régi köszvénybaja szivére vette magát és 1864. október 2-dikán meghalt; azon évben, midőn jeles szellemtársa, Szalay László.

II.

Az ember tragédiája meglehetősen hódított a magyar köztudatban mint könyv is. Első, leglelkesebb ismertetője Szász Károly volt. Ismertem olyan kereskedőt, a ki, mielőtt a remekmű színre került, büszkén emlegette, hogy 5-ször olvasta át. Igazán ismertté akkor lett, mikor Paulay Ede 1883. szeptember 21-én a nemzeti színházban színre hozta. Színre hozatalának eszméje azonban nem Paulaytól származott. Molnár György, a jónevű Shakespeare-színész gondolt először arra, hogy színre hozza. Én legalább ifjú koromban egy rövid hírben olvastam erről. Később E. Kovács Gyuláról hallatszott, hogy Kolozsvárott színre hozza. Pár évvel utána Paulay Ede, a nemzeti színház igazgatója valósította meg a merész eszmét, melytől a szakemberek nem sokat vártak. Emlékszem, hogy előadás előtt találkoztam Nádayval, aki kételkedett abban, hogy a műnek hatása legyen színpadon. A siker várakozáson felüli volt. Az Ember tragédiája a legkedveltebb darabbá lett. Még a vidéken sem versenyez vele egy operette sem. Pedig hányan nézik, akik nem értik. De varázsa éppen abban áll, hogy külső változatossága, továbbá a paradicsom világa, mely a legegyszerűbb emberrel is vele született hagyomány, a férfi és nő viszonyának sympathikus volta magában elég lebilincselőt nyujt annak is, a ki nem hatolhat a mű szellemébe. De már ez mind nem lehetett a nagy alkotó dicsősége, ki erről nem tudott többé. Nem is szólván az anyagi haszonról, melyre Madách sohasem számított. Hiszen műve tiszteletdíját is visszaadta a Kisfaludy-Társaságnak. Aladár fiára szállt a mű tulajdonjoga, a ki azonban gavallérosan szintén lemondott a szerzői jutalékokról.

Kevesen értették meg azonban annyira Madáchot mint Zichy Mihály, ki a mű szellemébe hatoló, poetikus kartonokat készített hozzá. De már előtte Thán Károly is festett egy szép, eszmedús képet az űr szinéhez. A színrehozatal óta, mely tagadhatatlanul halhatatlan érdeme Paulaynak, még nagyobb az érdeklődés a remekmű iránt. Csakhogy a magyar ember olyan, hogy a színmű látása nem hogy olvasásra késztetné, sőt felmenti őt attól.

A költő többi művei is (bár nem teljesen!) csak 18 évvel halála után jelentek meg Gyulai Pál kiadásában, mely kiadás csak 15 év mulva fogyott el. Az eszményi irányú színész, Kovách Gyula Kolozsvártt még következő műveit hozta színre Madáchnak: Mózes, Csák végnapjai, Férfi és nő. Ő maga játszotta a főszerepeket. Csák végnapjai Debreczenben is színre került 1888-ban Valentin Lajos igazgatása alatt Molnár Lászlóval a főszerepben.

Madách még nem vert igazi gyökeret a köztudatban. Budapesten egy félreeső, kis utczát neveztek el róla.

Szobra pedig Budavesten nincs és ki tudja, mikor lesz? És most forduljunk ahhoz a hatalmas szellemhez, mely minden időben a legfényesebb szobornál is ragyogóbb marad.

III.

Nem helyes dolog Madáchot ógy itélni meg, mint a ki drámájában csak a saját érzelmét öntötte volna ki. Soha se sajnáljuk mi a költőt, aki — ír. A ki már odáig jut, hogy leírja fájdalmait és azokat pláne versbe szedi: azt nem kell sajnálnunk mint embert; az már értékesítette és így a fájdalom kifizette önmagát. Oly nagy szellemnek mint Madách, még önfájdalmai sem egyebek mint adatok.*) De meg azt is tudjuk úgy a hagyományból, mint Palágyi életrajzából, hogy Madách kiheverte házaséletének kudarczát. Ez nagy művében csupán mint élemény teszi reálisabbá

*) 1855-ben, tehát akkor, mikor Madách túl volt a válságon, Szontágh Pálhoz írt levelében Goethere hivatkozik Madách, ki szerint minden szenvedély. minden érzés, minden ideál csak akkor lesz műtárgyi, mikor megszünt szenvedély, érzés és ideál lenni, mikor mint a tudós orvos, sajnálat, részvét nélkül boncz-kés alá veszszük azokat.

a fantáziát. Mikor ő ezeket megírta, nem érzett semmiféle fájdalmat. Sőt nem is volt joga érezni! Különben az Ember tragédiájának nagyszerű harmoniája nem is tűr meg semmiféle subiectivitást. Kiengesztelő végéről nem is szólva, a nő apotheozisa e költemény. Keplernén és a londoni kis leányon kívűl mindenütt az igaz, mély szerelem forrása itt a nő eszménye. „A jó sajátja a nőnek, bűne a koré!“ Igy mentegeti a csalódott Madách a nőt. Egyáltalában már csak azért sem szállíthatjuk alá a remekmű becsét azzal, hogy a szerelmi csalódás kiöntésének feltételezzük, mert a nőről Madách még csalódása előtt, 1843-ban, tehát házassága, boldogsága küszöbén meg volt az a nézete, melyet az Ember tragédiájában találunk. A Férfi és nő Joléja számító, csalfa teremtés és őrületig csigázza Herakles kijózanodását. Hébében az van megmutatva, hogy a nő elérhetetlen eszmény a földön. Sőt épp a csalódás utáni művében, a tragédiában méltányosabb a nőhöz Madách mint első művében, a Férfi és a nőben. Különben Madách olyan alkotó szellem, melynek világát a nő nem tölti be, csak kiegészíti. Sokszor kimondja ezt Madách. Igy

A férfiűnak, e világurának
Más dolga is van mint hiú enyelgés.

Ezt mondja éppen az Ember tragédiájában, mely a csalódás költeménye volna. Ezt mondja Mózesben (II. felv.)

A férfi nem csupán szeretni
Vagyon teremtve. Lelkében nemesb
Érzés kel.

Ugyanezt mondja Mária királynőben, tehát közvetlen szerelmi katasztrófája után. De még mint boldog szerelmes is a férfi és nőnek ily mottót adott: a férfi nagy nő nélkül is.

Akadémiai székfoglalójában (a nőkről) ezt mondja: A férfi életében a szeretet vajmi csekély űrt tölthet csak be s azon férfi valóban sívár életre nézhet vissza, ki egyebet nem tett, mint szeretett. Az ember tragédiája tehát nem lehet egy kicsinyes életnézet alárendeltje, mint pl. Byron drámai költeményei, Manfréd és Kain. Ezeknél a tárgy csak alkalom a pesszimizmusra, míg Madáchnál a philosophiai tárgy igényel magának külön hangulatot és felfogást. A költő elrejtőzik a tárgy mögé. Hiába czíme a költeménynek: „Az ember tragédiája.“ A czímet megczáfolja a kibékítő vég. A tragédia csak problema, melylyel Lucifer kínozza Ádámot. De a problema fenséges érzéssel felfüggesztődik. Ne kérdezd a titkot! mondja az Úr. Küzdj és bízva-bízzál. Szólhatna-e így a kétségbeesett Madách?

Oly nagy szerkezetű, terjedelmű mű nem is tűrné meg s kimerítené a költő szubjektivitását, mint Byron rövid drámáiban látjuk. Madách nem szubjektiv, hanem objektiv az Ember tragédiájában.

Az Ember tragédiáján kívül többi műve azt mutatja, hogy Madách nem drámai tehetség. Egy-egy alakja nem jellem, csak fogalom. Mintha hallanók, hogy beszél valaki, de nem látjuk a beszélőt. Hősei passzivok. Maga Ádám ily passziv hős. Csák, Erzsébet fenséges példái a passzivitásnak. Csak fogalmak, eszmék.

Eszmékre nincs költőnek annyi képzelme mint Madáchnak. Egy-egy jellem eszméje nála hamar kész. Hisz a tragédia csak úgy hemzseg odavetett jellemektől. A patriarcha, Keplerné, a londoni vásár köznapi alakjai mily életteljesek! De csak azért, mivel csak egy perczre állnak meg előttünk. Egy jelenetnél tovább oly mozdulatlanok volnának mint Csák, a kit a drámában is alig látunk. Jóformán vendég saját történetében. Passziv. Ellenben Ádám passzivitása nem baj. Ő szemlélő és mivel körüle, a mit néz, mindig változik, észre sem vesszük passzivitását. Mert szemlélődésének is szükségkép változni kell folyvást. És

ez oly lebilincselő a drámai költeményben, hogy rá sem gondolunk a cselekvény hiányára. Mert az Ember tragédiájának nincs cselekvénye. Összes cselekvénye az Úr és Lucifer közötti harcz. Ennek mintegy médiuma Ádám sorsa és a képek miket álmodik. Az egyes képekben sincs cselekvény. Csak cselekvénynek indul minden, de abban marad s ez az érdekes. Luczifer a chorus, ki e folytonos abbanmaradáshoz megjegyzéseket fűz, melyekre Ádám igyekszik megfelelni. A benyomás tehát mindig bölcsészeti. És ez teljesen elég a költemény beléletére, hogy fedje. Azért úgy illik hozzá a nyelvezet, mely inkább bölcsészi mint lirai. De csakis e talajon tud Madách teremteni. Másutt szegénynek tűnik fel. Mária királynő és Csák végnapjaiban azonban a szemlélődés szituácziói nem teremthetnek cselekvényt. Ide valóságos élet kellene. És ez hiányzik. Madách e műveiben éppen úgy nem tud valamit előbbre vinni, mint Vörösmarty. Csakhogy Vörösmartynál a nyelv sokat pótol. Madách nyelve itt is csak a reflexiókban nyer színt. A szenvedély nyelve halavány, az érzelemé hideg. De nem is lehet más. Csak ott nyerhet színt a nyelv, a hol mindenki tudja, mit, miért akar. Madách alakjai azonban akaratuk okaiban, irányában tervtelenek, számadásra képtelenek. Csak Zsigmond, Horváthy Pál és Palizsnay hasonlítanak némileg ahhoz, ami jellemzésnek mondható. Az utóbbi egyszer csak ilyen formán érvel tettei mellett:

Fellázadtam,
Mert a fennálló ellen küzdni kéjem,
Fellázadtam, mert harcz kell s ingerültség,
Hogy érezzem, hogy élek.

Ez nem Palizsnay, ez Luczifer. Sőt vajha volnának meg e sorok az Ember tragédiájában! Palizsnay szerelmi ostromlása Mária ellen is szinte Dantoné.

Általában Mária királynéban sok a vonatkozás az Ember tragédiájához. Lucia és Kimon jelenete szórólszóra megvan benne. Ezenkívűl telve van apróbb hasonlóságokkal. Éppen ezért rendkivűl érdekes olvasmány az Ember tragédiája tanulmányozásához. Látjuk, hogy Madáchból soha sem lett volna a szinpad költője, ha nem írja meg az Ember tragédiáját. Sőt azt is kimondhatjuk, hogy az Ember tragédiája után nem lett volna képes még egy olyan művet megírni. Mert az emberről általában minden embernek csak egyfajta felfogása lehet. Ez a tragédiában ki van merítve. Az ember viszonyát a nőhöz kereste Madách egész életében. Kezdte a Férfi és nővel. Heraklesen kezdte és megtalálta Ádámban. De több Ádámra nem lett volna képes, a mint hogy több Luciferre sem.

A Férfi és a nő czímű dráma rendkivüli mű és mindjárt az Ember tragédiája után következik. Nem mint dráma jeles. Madách nem volt drámaíró. Neki valami nagy eszmei szempont kellett, hogy egy idegen alakot beszéltessen. Nem közönséges érzés, szenvedély, hanem valamely szenvedély kérdésének fölvetése. S mivel a költő maga is félreismerte tehetségét, Máriában és Csákban gyenge, hosszadalmas drámákat ír. Ellenben a Férfi és nőnek van hipothezise, van eszméje. Nem nézzük, dráma-e, csak az eszmét nézzük. És éppen azért nem ütődünk meg, hogy modern bölcsészi nyelven szólanak benne; éppúgy nem, mint azon sem, hogy Ádám a paradicsomban Schoppenhauer kifejezéseit használja. Költőnk csak ott tud érezni, a hol egy hatalmas gondolat, eszme fogja el, holott egy Shakespearenél minden nagy gondolat a cselekvényből keletkezik. De Madách Heraklesében a csalódás és a vágy a földöntúli szerelem után, szóval egy nem is drámai, hanem bölcsészeti helyzet kelt titáni indulatot. Le nem írhatom az ünnepélyes érzést, midőn a Férfi és nőt olvastam. Maga a lelkes Palágyi is csak viszonylagosan méltányolja, mert azon hibába esik, hogy

mint drámát birálja és a Trachisi nőkkel hasonlítja össze. Madách mint drámaíró mindig vesztes lesz az utolsó Koczán-pályadij pályázóival szemben is, nem pedig Sophokleszszal szemben. Ő a bölcsészi dráma lirikusa. Bölcsészi szituáczióval Madách nagy, e nélkül szegény. De éppen ez az ő világirodalmi nagysága. Ezért, ha nem is oly megragadó mint a Férfi és nő, de tán még mélyebb valami Mózese, utolsó műve. Ebben sem a dráma a fő, noha Mózes Herakles után a legjobb szerep. De Várady Antal Mózese sokkal inkább dráma mint Madáché. (Kár, hogy egyiket sem látjuk szinpadon) Várady az emberire helyezi a súlyt Mózesében. Nála a Fáraó és Mózes közötti harcz és Mózes gyilkossága a főmozzanat.

— Madáchot Mózesben is az általános emberi vonzza, mint Palágyi helyesen fejti ki: a nemzetiségi eszme. De azért Mózes, amely az Ember tragédiája után született, a kimerűlt Madáchot mutatja. Az Ember tragédiája után, mint fönnebb mondottuk, nem volt lehetséges többé az emelkedés. Mózes voltakép az Ember tragédiájának egyik szinét szélesíti ki, még pedig az V. szint, Miltiades harczát a néppel. Mintha Miltiadest hallanók, mikor Mózes így fakad ki:

Miért is lenne ilyen nép szabad,
Mely napról-napra sülyed szégyenében,
Mely, mint a kéjhölgy, a miért pirult
Még tegnap, már ma mint természetest
Tekinti és csókolja szivesen.

Csakhogy Mózes, nem mint Miltiades alatta, hanem a nép fölött áll és számol természetével:

Népem megromlott hosszú szolgaságban,
Lassan kell azt sok szenvedésen át
Szabadságra tenni érdemessé.

Mózes a népre való hatásában az Ember tragédiája V. szinének második, jobb demagógja, míg a zavarosban halászó I. demagógot Dátán és Abiron képviselik.

Hanem azért nem fogadhatjuk el Palágyinak Gyulai Pál föltevéséből (a M. összes műveihez irott előszóban) kiinduló azon következtetését, hogy az egész dráma voltakép a 49 utáni magyar nép allegoriája. Okvetlen sok a korszerű vonatkozás Mózesben. Egészen az osztrák által elnémetesített magyar nép áll előttünk, mikor Mózes így szól népéről:

Beléje ette már a szolgaság
S álmű velődés mérge úgy magát
Népembe, hogy korcsot fog szülni is
A korcs szülő.

És Metternich-Bachék erőszakos politikájára emlékeztet e mondás:

A nép nélkül népet nem boldogítasz.

De azért még sem mondhatjuk Palágyival, hogy Mózes allegória; hogy a zsidó nép a magyar nemzet, és hogy Mózes — Kossuth. Palágyi szerint Csák végnapjaiban is Zách Feliczián aulikus magyar úr, a rozgonyi csata Világos és Csák a Világos után is reménykedő magyar géniusz. Tény, hogy 49 után minden költőnk allegorizált, mert nem szólhatott szabadon. De Madáchnak, a ki csak fiókjának dolgozott, nem volt erre szüksége; noha akkoriban a fiókot is feltúrhatta a zsandár. De a Civilisatorban nyiltan állítja Madách pellengérre az elnyomó osztrákot. Mért allegorizált volna tehát Csákban, Mózesben? Ha Csák a nemzet nyelvét félti, ha fél az ellatinosodástól, ez történeti következtetés. Ő eszményi Csákot akart, eltérőt a szokott zsarnok Csáktól. Tehát valamely

nemzeti eszme iránt tette Csákját idealissá. Ezért is nem cselekvő Csák ez, csak fogalom emberi alakban. Az alkalmi vonatkozások minden költőre nézve csábítók. És Shakespeare sem allegorizáló, ha V. Henrikjébe Essexről csempész be alkalmi vonatkozásokat. Milton műve telve van a királyság elleni puritán vonatkozásokkal. Mózesben még az is kizárja az alkalmi vonatkozást, hogy a zsidó és a magyar nép sorsa csodálatosan hasonló. Egyptom és Ausztria — mindkettő elnyomó zsarnok és ez az egész történelemben ismétlődő helyzetre vall. Egyik nép mindig elnyomó volt, a másik elnyomott. Visszatérünk arra, hogy Mózes a Miltiades-szín kiszélesített válfaja. Nő, ember, nép, emberiség voltak Madách lelkének nyugtalanítói. Az embert és emberiséget A férfi és nőben, az Ember tragédiájában, a népet Mózesben törekedett költői philosophia tárgyává tenni. Mózes mint dráma nem sikerült. Nem is sikerülhetett, mert éposi tárgy, de olvasmánynak Madách harmadik örökbecsű remeke. A tragikai eszme, mely ebben foglalódik össze:

A nép nélkül népet nem boldogítasz

nagyszerű benne. Mózes valódi tragikus. Egy eszmé ért lemond családi, emberi boldogságáról. Mint színmű nem hatásos. De az irodalomnak remeke azért Mózes, csakúgy mint Goethe Tassoja.

IV.

Ámulatunk, elragadtatásunk Madách óriási szelleme fölött azonban sohasem tévedhet oda, hogy — mint Bérczy Károly óta többen tették — azt mondjuk, hogy az Ember tragédiája Faust nélkül is előállott volna. Lehetetlen ezt föltennünk. A drámai költemény Goethe találmánya. Goethe inspirálta Byront és a kettő Madáchot. De ez nem szégyen, ez nem kisebbíti Madách nagyságát. Lett volna-e Rafael, ha

nem előzik meg Masaccio és Giotto? Képzelhető-e Homer rhapsodok nélkül, Virgil Homer és Tasso Virgil nélkül? A legnagyobb genie is tradicióra támaszkodik, még olyan esetben is, midőn szakít a tradicióval.

De miben áll hát Madách nagysága Goethével szemben? Abban, hogy Faust eszmét adott neki, de ez nem elégítette ki. Tovább kutatott. És rájövünk, hogy az Ember tragédiája igazi életadója, Goethe után — szerény véleményem szerint — Milton volt. Az elvesztett paradicsomban és a Visszaszerzett paradicsomban találjuk az Ember tragédiájának csiraféléjét. Itt van meg a harcz Isten és a sátán között. Milton Hiób könyvéből, Goethe Miltonból, Madách mindannyiokból indult ki. De a világirodalomban csak Milton az, a ki Madáchon kivül a paradicsomi ember életét költemény tárgyává teszi. Csakhogy Madách nem a kis poéták módjára járt el Miltonnal, a kik megdézsmálnak valami nagyobb művet. Ő mint lángelme csak egy-két pontra lett figyelmes és aztán más útra tért. Egy-egy felvillanó sugarát kapta el Milton szellemének, hogy abból egy új csillagot okoskodjék ki. Tán nem tévedünk, ha legelsőbben is Milton második éposának The paradise regained (a visszaszerzett paradicsom) czíme kapta őt meg. E műnek tárgya Krisztus, kit az ördög kisért. De már az Elvesztett paradicsomban Isten megigéri, hogy megváltja az embert. És ime Madáchnál Éva így szól:

Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik
Más a nyomorban, a ki eltörül,
Testvériséget hozván a világra.

A harmadik színben pedig vidáman így kérkedik Éva:

Én meg lugast csinálok, épen olyat
Mint az előbbi s így közénk varázslom

A vesztett édent.
A vesztett éden — az elvesztett paradicsom!

Miltonnál az angyal így vigasztalja a bűnös emberpárt:

A föld
Paradicsom lesz, sokkal boldogabb hely
Mint éden, sokkal boldogabb napokkal.

XII. ének.

És később ugyanott:

Fájdalom nélkül
Vészsz majd búcsút Édenkerttől, magadban
Édent vivén, egy sokkal boldogabbat.

(Fordította Jánosi G.)

De tán mind ennél is közvetlenebbűl kapta meg Madáchot a Viszaszerzett paradicsom első énekének e sora:

And Eden raised in the waste wilderness.

Vagyis: „A zord pusztaságban éden virágzott.“ Itt van Éva reménye a színhelylyel együtt, hol ezt kimondja. Szinte látjuk Madáchot, midőn végig olvasta az Elvesztett paradicsomot, hogy az utolsó énekben hogy akadt meg szeme e szavakon:

Általam a megigért mag mindent üdvözít.
Ez lett belőle Madáchnál: majd fogamzik
Más a nyomorban, a ki eltörüli,
Testvériséget hozván e világra.

De nemcsak lenyomódott Madách lelkében e mondat. Az egész befejezés, az egész kibontakozásnak a rettentő problemából magva lett e mondás: a kibékítő vég, a boldogság eszméje, melynek alapja a

családélet. Hisz Éva lesz a fiúisten földi ősanyja is. Ő ebben lel vigaszt, Ádám meg a családi létben.

Miltonnál Ádám a jövő szemlélete előtt (XI. ének) ezt mondja Mihály angyalnak:

Sujt bár; az Ég kezének
Alávetem magam; mellem kitárom
A rossznak stb.

Madáchnál:

Uram legyőztél! Emelj, vagy sujts,
Kitárom keblemet...

Ádám e rezignácziója tehát Miltonból való, de Madách mint egy borzasztó harcz eredményéhez vette kiindulónak Milton szavait.

Költeménye keretberendezésére, az álom formájában nyiló fejlődés perspektivájára is Miltonban lelte meg a közvetlen termékeny magot. Dramaturgiailag és conceptio tekintetében meglepő felfedezésekre jutunk Miltonban, ha Madách-csal összevetjük, miként nyert eszmét rendszeréhez. Miltonnál Mihály arkangyal altatja el Évát előbb és Ádámot s az utóbbi elé varázsolja a zsidó nép jövőjét. Csak a zsidó népét, de oly történeti folyamatosságban, hogy Madách, aki az Aeneisben látta, mint néz le Aeneas a jövő mélyébe Caesarig, ötletet nyert, hogy e visiót az egész történelemre vigye át. Madách egyetemesítő, időt áthidaló módszerére ismerünk a Visszaszerzett paradicsomban (The paradise regained), midőn Krisztus így szól Sátánhoz: Emlékszel-e Quintiusra, Fabriciusra, Curiusra, Regulusra? Az ördög mint örökéletű lény együtt élt ezekkel. Madách Milton e gyönyörű leleményét így alkalmazza: Nem vérezél-e el Chaeroneánál a megbukott szabadság védletében? (XIII.) Ah, Cassius, véled Philippinél csatáztam (XII.), Semiramis csókját ízleléd (XII.). De melyik költőnek jutott eszébe, hogy az ördög szerepét átvigye az emberre? Még Goethének sem! Csak Madách tette örökéletűvé Ádámot. Nála egy ember maga az egész történelem. Minden név, minden alak csak egy-egy része az embernek, csak egy-egy pillanata egyetlen ember életének.

Az Ember tragédiája cselekvényének főmozzanata a fölébredés. Ez is Miltonból való:

Óh, hogy előre kell látni e látványt!*)
Jobb éltem voln', nem látva a jövőt (XI. ének.)

Madáchnál:

Rettentő képek, hova levétek?
Miért, miért e percznyi öntudat,
Hogy lássuk a nemlét borzalmait?

Ádám öngyilkos akar lenni. Ezt is Miltonban találjuk. Nem ugyan mint elhatározást, csak mint óhajt, hogy magában mentse meg Ádám az emberi nemet a bajoktól, miket megálmodott. Csakhogy Miltonnál Éva mondja ezt ki:

Röviden végezzünk, minmagunk
S fajunk egyszerre mentve meg, mitől
Magunk s ezt féltjük; keressünk halált
S ha nem találunk, tisztét minmagunkon,
Saját kezünkkel végezzük. (X. ének.)

Lucifer alakját Miltonnál a Sátánban látjuk. Ugyanúgy küzd az Úr ellen, de bizonyos tisztelettel, a mi Madáchnál hiányzik. Hanem több mozzanata hasonló Miltonéhoz. Dicsőséget keres Atyád — mondja a kisértő Krisztusnak a Visszaszerzett paradicsomban (III.),

*) Eredetiben: O visions ill foreseen = óh, gonosz látomások!

hisz dicsőségére csinál minden dolgot. Madáchnál: Dicsőségedre irál költeményt! A Sátán is abban bízik, hogy „a tér ujabb világokat foganhat.“ (Madáchnál: Te anyagot szültél, én tért nyerék). Miltonnál a Sátán nem ismer leányára (Elveszt. parad. II.) mint Madáchnál Lucifer a földszellemre nem. Lucifer bukása is Miltonban van először megjósolva:

Mig mások ellen
Gonoszt forral, dühöngve lássa, hogy
Bűnös munkája mindig csak végtelen jót,
Irgalmat, üdvöt szül az általa
Megcsalt embernek (Elveszt. parad. I.)

Madáchnál így szorítja korlátai közé Lucifert az Úr:

Bűnhödésed végtelen leend,
Szünetlen látva, hogy mit rontni vágyol
Szép és nemesnek uj csirája lesz.

De mind e hasonlóságok, sőt átvételek nem képeznek plágiumot. Hiszen akkor Goethe is plagizálta Miltont. A Paradise regained-ben (Visszaszerzett parad.) a hazugságnak mondja Krisztus az ördögöt. (I.) Ugyanott Sátán diadalmasan vág vissza azzal, hogy: Atyád, ki szent, bölcs és tiszta, megtűri a képmutatót! Ez Mephistophelesre adhatott eszmét Goethének. Nála az Ur (1. kép) a pajzánt tűri meg. Csakhogy Goethenél és Madáchnál mind ez uj valaminek szolgált kiindulópontul, tehát uj lett belőle. Igy ha Madáchnak szemet szúrt a fentebb idézett mondat (Lucifer büntetéséről) ez őt egy nagy alkotásra ösztönözte. Az egész álomban Lucifer ármánya szép és nemesnek uj csirája lesz és fordítva: a szép és nemes elfajul. Az egyszerű mondásból nagyszerű théma lett.

Madách csak bizonyos pontokra lett figyelmes. Az egész ellenben az övé. Egész alatt a cselekvényt

és a jellemeket értjük. Miltonnál pl. a Sátán hazugsággal csábítja el Évát. Azt hazudja, hogy ő, a kigyó beszélni tanult a fa gyümölcséből hogy evett: egyék az asszony is. Madáchnál Ádám hiúságára hat Lucifer, így csábítja őt el. Mindenesetre Lucifer alakját és nevét Madách máshonnét vette. Emberi alakját (kigyó helyett) Michel Angeló képéről, hol a kigyónak emberfeje van. Vitázó természetét és nevét pedig Byron Kainjából, Az első színben Lucifer szerepe hasonló Byronéhoz. Ugyanúgy megtagadja az Úrtól a hódolatot. A űrjelenet eredetije szintén Byronban van meg. De Byron Luciferének nincs programmja. És mennyivel bővebb beszédű és drámaiatlanbb Madáchénál. Lényegesen különbözik Lucifer Goethe Mephistophelesétől is; annyira, hogy Lucifer valamennyire inkább hasonlít még Byron ördögére, mint Goetheére. Sőt tán Káin is inkább ösztönözte Madáchot alkotására mint Faust. A hol Madách Goethét utánozza, ott közel jár (nincs más kifejezésünk rá) az izetlenséghez. Igy valahányszor humorisztikus akar lenni pl. a Tankréd- és a londoni jelenetben. Ezeken kivül nincs köze Mephistopheleshez.

Megvallom, szinte következetlennek tartom Luczifer jellemében azt, hogy így szól (az emberpárra értve): Megesküvém, veszniök kell! Továbbá a tagadás szellemének mondja magát. Ez csakugyan goethei reminiszczenczia. (Ich bin der Geist, der verneint, mondja Mephistopheles.) De mint igazi genie, Madách aztán a maga lábán járt. Milyenné vált akkor Lucifer? Meglepetve olvassuk, milyen életigazságokat hirdet az „ördög.“ Még ő beszél az Úr műve mellett:

Azt hiszed, nincs összeműködés,
Nincs rendszer az életnek műhelyében?

Mephistopheles ellenkezőleg arra tanítja Faustot, hogy „ne ingerkedjék a búval.“ Óvja őt a spekulativ philosophia bohóságától. Faust hitét veszti mielőtt

látná Mefisztót. Hitét veszti Istenben, életben, mindenben. Ádám ellenben folyton hisz valamiban és Luczifer e hitétől akarja megfosztani. De hogyan? Intelligens módon. Hány jó barátunk van, aki ugyanígy jeges zuhanyt bocsát lelkesedésünkre! Ilyen Luczifer. Ő örök igazságokat hirdet. Hirdet-e Mefisztó igazságot, ha csak nem gúnyolódik? Ő Faustot a testiség élveire csábítja. Lucifer épp ezek haszontalanságát bizonyítja. Lucifer oly kérdéseket vet föl, a mikre a philosophia ma sem tud válaszolni.

Nem a tagadás szelleme ő, hanem az élet igazságáé. Hamlet és Lucifer közt alig van más különbség, mint Shakespeare és Madách között. Lucifer egyúttal az élet sophistikája, mely örökös, míg ember él a világon. És hol van ember, ki ne kétkednék valamiben? A kritika, a kétely, a közöny a lelkesedés iránt, az érzelem hiábavalóságának gúnymosolya Luczifer. Szóval ő egy nagy darabja, része az emberi természetnek. Része Madáchnak. Madách másik része Ádám. Egyik kérdez, másik felel Madách lelkületében. Sophistának lehet Lucifert nevezni (mint Madách egy helyütt nevezi: Hallgass, te örökös sophista!) nem tagadónak. Ezért ellenmondás a szín elején, mikor tagadónak nevezi magát. Ez idegen, goethei elem.

Tagadó akkor volna Lucifer, ha mind azt, a mi jó az életben, tagadná. De sophista azért, mert elhallgatja Ádám előtt, mi az élet vigasza. Az élet vigasza pedig az ambiczió a testi és szellemi világban. Ebben a remény, abban a szerelem emeli föl az embert. Madách geniálisan viszi keresztül a sophistikát. És így lett eredeti az ő ördöge. Az emberi természet egy hatalmas oldalát, mely örökké démoni, az érzők és ostobák előtt tárta föl a világnak. Szóval ő első szavában Mefisztón, meg Byron Luciferjén kezdte és mégis a maga Luciferjét teremtette meg. Morvay*) azt állítja, hogy Lucifer

*) Magyarázó tanulmány az Ember tragédiájához 1897. Statisztikai tekintetben fontos kézikönyv.

czélja az embert megsemmisíteni. Nem fogadhatjuk el ez állítást. Azért e mondása: „Megesküvém, veszniök kell!“ nem helyes. Megsemmisíteni? Ha egyik ember megölheti a másikat, egy ördög még gondolkozzék? Az űr szinében már-már megsemmisűl Ádám, és Lucifer örül neki, de ez — csak álom! Lucifer be akarja bizonyítani Istennek, hogy az ember érzelemvilágát fogja tönkre tenni. Ha ezt a czélját elérte, legyőzte az Istent. Ezért, midőn Ádám (XV. szín) megadja magát Istennek, dühösen felé rúg, ne térdeljen Isten előtt. Ádám jó, nemes marad, remél, megnyugszik.

Ez az ördög nem Mefisztó, ki Faustnak élveket szerez, hanem Lucifer, ki Ádám fájdalmairól gondoskodik. Mikor a VI. színben meghallja a gyászéneket, vígan veri hozzá a taktust. Az eszkimójelenetben mintegy a phalanster tudósának mondja kárörömmel: A tudomány nem győzött végzetén! Tagadhatatlan, Mefisztó fényesebb, geniálisabb. Ő az élcz egyéne. És az élczhez több genie kell, mint a philosophiához. De Madách egy költői philosophot teremtett meg, ki az emberi gondolkodás egy örök osztályát. a hideg, nem éppen irígység nélküli kritikát képviseli. Elégedjünk meg vele, ne vonszoljuk őt Mefisztóhoz. Lucifernek már egész szerepe módosult. Ő kisérője Ádámnak. Mefisztó egyénibb. Egész jelenetei vannak Faust nélkül. Lucifer pillanatra sem képzelhető Ádám nélkül. Mert ő voltakép Ádám kétségének megtestesülése. Az a tagadó, kétkedő hang, mely minden emberben megmozdul. Ezért mondtuk, hogy ott ízetlen Lucifer, hol (bár ez nagyon kevésszer történik) egyénibb alakot ölt és epizódizál. Annyira kisérő jellegű Lucifer, hogy a hol a tények eléggé beszélnek, ő el is hallgat. Igy a Miltiades-, a Kepler-szinben alig szól valamit, míg a franczia forradalomban tisztán csak statisztál. Egy Mefisztó ellenben, ki a cselekvénynek is főrészese ily kisérő- és hallgatónak nem képzelhető. Azért is félreértette a költő intentióját Angyal Dávid, (Főv. Lapok 1876.) midőn

azt kivánta, vajha a népet izgató I. demagog (az V. szinben) maga Lucifer lenne. Ez annyi lett volna, mint Lucifert a képekben cselekvővé tenni. De ő mint Fáraó minisztere sem volt cselekvő. Mint famulus, mint bakó sem cselekvő, csak lelketlen végrehajtó, kiben Ádám nem gondolhat ellenére. Bámulatos következetesség, számitás nyilvánul Madáchban, ahogy a szerepeket felosztja. E szerepek olyanok, mint az elemek és számok: nem helyettesíthetők. Azért Palágyi azon ötletét sem, hogy a phalanszter tudósának voltakép Ádámnak kellene lenni, tarthatjuk szerencsésnek. Megszűnnék Ádámnak passzivitása, ha ő ülne a lombik mellé. Ő, a szellem embere legyen egyszerre korlátolt tudóssá s talán belészeressen egy munkásnőbe s ez nyissa meg szemeit? Nem! Ő csak szemlélő lehet, hogy ujként tünjék föl előtte a phalanszter.

Palágyi azt állítja a phalanszter-jelenet alkalmából, hogy azt nem Fourier kommunista elmélete inspirálta és hogy a phalansztérben Madách voltakép a Bach-korszakot akarta gúnyolni. Ez azonban Palágyi azon túlzásának véglete, melylyel mindent jelképesen fog föl Madáchban (pl. Dantont is 48-czal azonosítja). A phalansterben nincs, nem lehet politikai aktuálitás. Kirína a phalanster-szín a mű szervességéből, ha az emberi szellem zsarnokságán kívül egyebet is ábrázolna. A tudomány kormányának (melyet Ádám a londoni szín végén óhajt) torzrajza ez. És ehhez Madáchnak Plato Respublikája és Fourier tana szolgáltatott modellt. Ihletet nem, de eszmét nagyon is merített Madách könyvekből, mint fentebb Miltonnál láttuk. Különben már a phalanster elnevezés is Fourier tanára utal. És nézzük, mi hathatott még Madáchra olvasmányaiból.

Schiller azt mondja a nagy természetről, hogy részekre osztott erő (Die Natur ist mir getheilte Kraft. Philosophische Briefe.). Mikor Lucifer azt kérdi a földszellemétől, hogyan fér közelébe az ember? Ez

azt feleli, hogy: Elrészletezve vízben, fellegekben stb.

Nagyon forgathatta Madách Juvenálist. A VI. szín római orgiája Juvenalis VI. szatirájából szülemlett meg. Itt van rajzolva Róma erkölcstelensége. Már a szereplők nevei: Sergiolus, Catulus, Cluvia, Hippia, Milo, továbbá a gladiátorok mind a II. és VI. szatirából valók. A VI. szín elején pedig Juvenalis Ovidius nyomán az ősembert is festi. A VII. színhez Szigligeti Világ ura czímű tragédiája, mely 1856-ban, tehát 3 évvel az Emb. trag. fogamzása előtt került színre, szolgáltatott valamit. Itt Vitulus udvaroncz nevét Krispus gúnyosan Vituliusnak mondja:

Egy *i* tesz
Patricziussá, másképp bornyú volnál.

Madáchnál:

Hát egy *i* miatt is
Mehetni ily elszántan a halálba?

Midőn Luczifer Konstantint mondja a világ urának, ez is tán Szigligeti hason czímű darabjára emlékeztet, mert voltakép Trajánt kellett volna Luczifernek világ urának mondani. És van-e könyv, mely jobban szivéhez szólott volna Madáchnak, mint Buckle híres műve? Ime a VII. szín tanához ezt használta föl: A dolgok természetes folyamában ki kell halnia nehány nemzedéknek és csak akkor következhetik oly kor, mely ugyanazon igazságokat magukról érthetőknek tekinti és csak később jön ismét egy kor, mely őket szükségeseknek tartja, s a melyben még a legostobább ember is csodálkozik azon, hogyan találkozhattak ezen igazságok valaha ellenmondással (Anglia mivel. tört. II. 75.) Madáchnál:

Köztök dereng fel az uj gondolat;
S azért meghalnak, mit utódaik
Az utczaléggel szivandnak gondtalan. (VII.)

A XIV. színben Luczifer így okoskodik:

Luther, hogyha esetleg pápa lesz
S Leo tanár egy német egyetemen:
Ki tudja, nem reformál-e emez
S az sujtja átkát a dúló merészre.

Buckle ugyanezt az eszmét mondta ki:

A nagy emberek, kik ujitásaik által azelőtt bizonyosan eretnekekké váltak volna, most megelégesznek azzal, hogy ujitásaikat más mezőre viszik át. Ha szent Ágoston a XVII. században él, úgy a természettudományokat reformálja, vagy megteremti. Ha Newton a IV. században él, úgy egy uj vallási felekezetet alapít és az egyházat nyugtalanítja uj híveivel. (VI. 2. jegyzet.)

Macaulay a pápaságról írt essayében hasonlót mond.

Kepler ezt mondja a tanítványnak:

A művészetnek is legfőbb tökélye,
Hogy úgy elbú, hogy észre sem veszik.

Carlyle Schiller életrajzában ugyanazt mondja:

A művészet legfőbb tulajdonsága, hogy eltitkolja magát (The highest quality of art is to conceal itself 229.). Ez különben a latin: ars celare artem változata). De kevés dolog hatott oly termékenyen Madáchra mint Mefiszto e mondása: A bölcs viszára, a jótét gyötrődésre fordul (Vernunft wird Unsinn, Wohlthat Plage). Mert Madáchnál minden szín a megelőző

eszméjének elrontását mutatja. És e rendszerre ama mondáson kivül tán Polybios is adhatott eszmét Madáchnak. Polybios VI. könyvében ugyanis stilt és okoskodást tekintve, bámulatos modern formában állapítja meg a különböző kormányformák elfajulásának eseteit. Igy fajzik el szerinte a királyság tiranniszszá, az aristokratia olygarchiává, a demokratia ochlokratiává (tömeguralom). Midőn ekkép kimutatja, mely időben születik és korcsosodik el bizonyos kormányforma, csodálatosan jósolja meg (Polybios K. e. a második században élt.) Róma hanyatlását, egy Caesar, egy Napoleon szükségszerű előállását az ochlokratiából. A láthatlan évezredekbe nézett Polybios előre, mint vissza Madách, ki talán tanult tőle.

„Faust“ és „Az ember tragédiája“ nem annyira hasonlók egymáshoz, mint inkább lényeges külömbség van a kettő között.*) Madách kedvet és ielkesedést merített Goethe művéből, de nem másolta azt. Itt-ott kisebb dolgokat átvett. Pl. a „Tankréd“ jelenetben Luczifer — Mefiszto, Helén — Mártha. De mindezeket, ha elhagynók, uj és eredeti maradna Madách műve.

Fauston kivül sok más irodalmi műhöz is találunk vonatkozást Madách remekében.

A Danton-jeleneten például szembetünő hatású Jókai „Dózsa György“-ének az a jelenete, mikor a paraszt Dózsa a gőgös Csáky Lóra szerelmeért eseng. Ugyan csak Jókai egy másik műve „Manlius Sinister“ is hatott Madáchra, még pedig Carinus beszédével az orgiáról. Sőt tovább megyünk, Luczifernek ez a következő bölcselkedése:

„Minden mi él, az egyenlő soká él,
A százados fa, egy napos rovar
Eszmél, örül, szeret és elbukik . . .“ stb.

*) Az itt következő részlet, mely konkluziójában (a boldogságról) tán hasonlóságot mutat Palágyi elmélete és az enyim között, még 1892-ben jelent meg egy vidéki lapban és azóta több helyütt, ahol a remekművet színre hoztam.

csaknem szószerint van meg Schopenhauernek a faji életről szóló okoskodásában. A mű hatalmas konczepcziója, hogy az emberi tipusz mint ismétlődik évezredek mulva, nem is hinné az ember, mily efemer értékű színműre irányozza figyelmünket. Ez nem más, mint a „Márvány hölgyek“ czímű szenzácziós boulevard-dráma, mely Madách korában volt divatos. Ennek irója is az ókorból indult ki, még pedig egy hires szobrász műterméből s az alakokat kétezer évvel később modernizálja. De ki vádolhatja mind ezért plágiummal Madáchot? Ő annyira benne élt nagy eszméiben, hogy minden kivüle létező nagyobb vagy kisebb alkotást örökösen az Ember tragédiája eszméjével figyelt meg, mint a hogy a leggeniálisabb zeneszerző művében is találunk idegen motivumokat.

Ő épen abban genie, hogy a példa nem másolásra, hanem eltérő munkára ösztönzi. Pl. Kepler és a tanitvány jelenetére talán szintén Mefisztó és a tanitvány jelenete adott kedvet a költőnek. De minő külömbség van mégis a kettő között. Szintúgy a prológ csak külsőleg hasonlít Goetheéhez. Madách nagyobbból, magasztosabból indult ki. Goethe azt nézi, az ember hogyan él, mit csinál a földi létben. Madách a teremtés, a lét problemájával foglalkozik, hogy valjon miért is, mi végre vagyuuk. Nem mindenki Faust, de mindenki Ádám az életben. Faust tudvágya, majd csömöre, mely őt bántja, a felső tizezreké. De Ádám érzelmei, nyugtalansága, kiváncsisága minden emberrel közösek, a ki családot alapít, vagy a ki ambicziózus. És ki nem az? És ezért Madách az embert első sorban azzal szembesíti örökösen, akihez sorsa leginkább köti: a nővel. „Faust“ jóformán a férfiui törekvés eszméje. A nő Faust pályáján epizód. Margit csak játék Faust kezében. Nem alkalom arra, hogy Faust jelleme megvilágosodjék. Sőt Faust jelleme Margit megjelenésével elhalaványul. A nő csak egy stáczió Faust érzelmi pályáján. „Az ember tragédiája“ ellenben szigorúan a férfinak a nővel való viszonyára van alapítva. A remekmű növekvő népszerűségét épen az okozza, hogy folytonosan a két nemnek egymáshoz való viszonyából folyik az élet minden következménye. „Az ember tragédiájá“-ban a szerelemről van szó folytonosan. Ennek kérdése száll a műben föl-le, dagasztja és rombolja a sziveket. Az örök szerelemről hallunk itt sokféle, de mindig bölcs és megkapó igazságot. Luczifer is abban vél diadalt ülni, hogy a gyönyörnek képzelt szerelem évezredeken át pusztítja az embert. Bámulatos változatossággal egyéniti a költő a nemi viszonyt a korok változása szerint. A férfi a haladást, a nő a maradiságot képviseli. Az első színekben, mint az ősi természet két lénye állnak szemben egymással, öntudatlanul közeledve egymáshoz, azon ösztönszerű okból, hogy szükségük van egymásra. A Fáraószínben a kelet, jobban mondva ó-világ társadalmi rendszerét látjuk abban, hogy a férfi minden, a nő semmi:

„Oh nő, mi szük, mi gyarló látköröd s a büszke férfit ép ez vonzza hozzád.“

Már Athénben Éva egyenrangú méltósággal lép föl Ádám mellett. A hellén nő is meglehetős elzártan él a világtól, de családi rangja egyenlő volt a férfiéval. Miltiades birává engedi tenni Luciát maga fölött, s többet tart ennek jó véleményére, mint a népére. E színben is, mint valamennyiben kimondja Ádám s következő szín programmját:

Miért is vágynék magasra bármi hő kebel?
Éljen magának és keresse a kéjt!

A római jelenetben az érzékiség mind a két alak akaratát elmossa. A kéj mámora a nőt nőiségéből, a férfit férfiasságából vetkőzteti ki. Itt a két alak szinte egyenlő. A bujaság borzadalmasan elmossa, határo-

zatlanná teszi az alakokat. Csak a mult fénye tör át néha a blazirtság halvány ködén:

„S a rezge hangon messze multba szállok, hol nagy és nemes volt lelkem hivatása.“

A Tankréd-színben ezzel ellenkezőleg a két alaknak szűzies, öntudatlan egymáshoz való közeledésében van rendkivüli báj. A vallás, a szent tradiczió fegyelmében növekedett az ifjú Tankréd és Izóra. Tankréd érzelemvilága tiszta, nemes, fenkölt, a szerelem nem érintette. Izóra látása ujjá szüli, de bele nyugszik abba, hogy a kor szellemével nem szállhat síkra. „Kifáradt, pihenni akar.“ A nő szintén a középkor lemondó kényszerét fogadja el, sőt még megadóbban mint Ádám, mert:

„A zárdafal közt nem tenyész remény . . .“

Mily elütő és új a Kepler-szín! A nő talán sehol sincs oly megkapóan feltüntetve, mint e színben. Egyébiránt itt nyilatkozik a költő is legsajátságosabban a nőről:

„Minő csodás keverese a jónak és rossznak a nő! mert a jó sajátja, mig bűne a koré.“

Ha a Fáraó-színben a nő semmi, itt minden. A kaczér Keplerné nem épen rossz szivű, de olyan házi zsarnok, hogy akármelyik franczia vígjátékba beillenék tipusznak. Jó, de akarat nélkül jó. Meghatja őt Kepler kifakadása, de mégis csak a pénzt sürgeti, hogy ne felejtse el Kepler. Kepler papucshős volna, ha nem maga lánczolná le magát. Az érzelem, a szerelem teszi tehetetlenné imádott nejéhez s — „elárulja tudását miatta . . .“ Rendkivül megkapó, modern kép ez a költeményben. Mintha azt demonstrálná a költő, hogy ha a feleség keleties rabsága kárhozatos, viszont a körülményekhez képest nem minden feleségnek jó az absolut szabadság. Általában az látszik absurdum gyanánt föltünni Madáchnál, hogy semmiben sem jó az absolut véglet. A franczia forradalom színében egyszerre két typusát látjuk a nőnek és azt, hogy Danton mily külömböző magatartást ölt velök szemben. A marquisnőben épugy a traditió rabját látjuk, mint Izórában. Persze itt is más a láncz. Mily bájos a marquisnő tartózkodó vágya! — Büszke, noha mélyen érez. De büszkesége győz:

„Más Isten vezet, mint akit én szivemben hordozok: nem érthetjük igy meg egymást soha.“

A vérengző sansculotte nő meg azon asszonyokat mutatja, kik minden időben hasonlóan vadak és csak oly rendkivüli korban illenek bele a társadalomba, a melyben pláne phrigiai sipkával fejünkön vezérszerepet visznek. De a férfi ilyenkor is a legfőbb birája az életben a nőnek, mint emez amannak:

„Azt nem birhattam, védte glóriája: ettől pokol gőze undorit el.“

A franczia forradalom jelenete az athénival együtt azt hitetné el velünk, hogy Madách aristokrata volt, hogy megvetette a népuralmat. A népben való csalódása azonban csakis műve tervéhez tartozó valami és nem személyes meggyőződés. Egy évvel a tragédia megirása után Madách képviselői programmbeszédében a franczia forradalom vívmányait tűzi ki és nyiltan kimondja, hogy az ő jelszava: egyenlőség, szabadság, testvériség! Egy másik beszédében pedig a franczia forradalmat „nemes mámor“-nak mondja, s ezt nem tenné, ha elitélné a franczia forradalmat,

A londoni jelenetben Ádám az egyszerű gyönyörvadász, nem aljas czélzattal, hanem a nő iránti erős hajlammal. E színben a leány festése bámulatos szépen sikerült a költőnek. Éva egy szép leány; jó, de elverkölcsi alap nélkül az, mint annyi mai jó lénye a világnak. Sem jó, sem rossz. Mintha azt mutatná meg a költő, hogy könnyű a nem szép hölgyeknek erkölcsösöknek maradni: garde de damejuk az, hogy csunyák, vagy hát legalább nem szépek. Pompás jellemzés az, hogy a szelid leánykában a kiváncsiság a sziv fölé kerekedik. Éva siet az akasztást nézi. Erről is elmondhatná Kepler, hogy a jó sajátja, de bűne a koré. Azért ez a szép leany a kort még sem okolhatja mindenben. Az ily lényeket a kor nem javítja, nem rontja. De magát sem okolhatja, nem tehet róla, hogy nem jobb. És mily modern, való jellemkép az anyáé, ki erkölcsileg felháborodik, míg a közeledő Ádámot szegénynek hiszi, de saját leánya keritőjéül vállalkozik később. Minden színben más meg más rugói a kornak mozgatják a férfi és nő érzelmét. Ebben a létért való küzdelem vádolja és menti egyaránt az egyéneket.

A phalanster színében ellenkezőleg a fiatal anyát rajzolja a költő. A fiatal anya persze még közelebb áll szerelmi multjához, mint az idősebb, s nem számító. Azért gyermekétől nem akarja magát megfosztatni hagyni. Az anya vonzódik Ádámhoz, ki gyermeke védőjéül lép föl. Jóformán itt csak az egyik fél igazán szerelmes, a férfi. A Romeó és Julia-féle tradicióval szemben itt a felek nem egy azon, hanem eltérő okból szeretnek egymásba. De ez oly üde, oly megkapó, annyira újszerű, az után hogy a költő már eddig is annyiképp variálta a szerelmet, hogy szinte meglep bennünket az érzelmek egészen új motivumaival. Magasztos elmeéllel dokumentálja egész művében, hogy az ember egyik bilincsét a másikkal váltja föl, sőt hogy bilincs nélkül tán nem is élhet. Mert a mi az

egyik világban mentőeszköze, az a másikban békója. Szabadságért eped, megkapja, s épen ez nyomja agyon. Sivár, növényi, sőt állatias életet él, ugy, hogy a vallás emeli föl nemes érzelmekre; jön kor, a midőn ez a vallás, a kereszt vérengzőbbé lesz, mint a czirkusz rendezői voltak. Általában érdekes az a következetesség, hogy minden szín a közvetlen megelőző szinnek mintegy gunyos czáfolata, reményeinek meghiúsulta, eszményének visszája. Goethe Mefisztójának e mondását: „Vernunft wird Unsinn, Wohlthat Plage“ látjuk itt nagyszerű rendszerben kialakítva.

Az ész, mely az egyéni szabadság főkezese, ha kizárólagos uralomra jut, „addig csűri, addig hegyezi az exact fogalmat — a mit nem bir meg az elme — mig őrültség vagy békó lesz belőle.“

Mi lenne a világból, ha kizárólag a tudomány lenne úr az emberek felett, ha az ész lépne közbe az emberek szerelmi hevülésénél? Az lenne Madách szerint, hogy e rideg világnak is meg volna a maga költészete. E költészetnek hiányát sinyli Ádám, midőn Lucifer az ürbe viszi őt s ég és föld közt lebegve vissza sír lelke a földre, hol a női báj visszavarázsolja számára az elvesztett édent.

Megvan még annak a korszaknak is a maga költészete, midőn az ember barommá válik, midőn a nagy eszme konyhánk gőze csak, mert a nő jelen van. Az eszkimó persze halálra lenne sértve, ha az idegen férfi neje vendégszerető csókját nem fogadná el. Ez már sok lenne Ádámnak és felébred álmából. Az, hogy a feleség valami közös jószág legyen, melyből vendégünket kinálhassuk, nem fér a fejébe.

A férj és nő összetartozása kimért meggyőződése. Ezért harczol, szenved mind a két lény. De megszűnik a harcz, a szenvedés, ha látható kapcsa támad a szerelemnek: a gyermek. Apa, anya, egy uj világ, a család világa. Ez az a vár, a hol a fáradt emberi

lény megpihen s nagy czélokkal nem törődve, „tudás nélkül fogy el kis körének lágy ölében.“

Az Úr azzal nyugtatja meg Ádámot, hogy küzdjön és bízva bízzék.

Ne kérdd
Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked s túl örök időkre vár.

E szerint az álomképek küzdelme és a vég, mitől Ádám fél, szükségesek ugyan, de ne csüggesszék el az embert. Küzdés az élet és egyúttal bizalom valami jobbhoz. Ne kérdje ember a nagy titkot, érje be a jelenvalóval. Mily bölcs életelv! Nem-e ez tartja az emberiségben a lelket? Madách, a sokat csalódott ember erre tanít. Ádámot boldoggá teszi, nem mint Byron telhetetlen vágyaival Manfrédot boldogtalanná.

Korántse higyjük, mintha Madách csak azért, hogy pessimistának ne tartsák költeményét, csak azért biggyesztette a végére az Úr ezen mondását: „Ember küzdj és bízva bízzál!“ Mind a küzdés, mind a bizalom az egész költemény alapelve elejétől végig. Ádám hol küzd, hol bízik; többször egyszerre mind a kettőt is teszi. Mindenekelőtt az álomképek nagy háborgása két hullámra oszlik. Az elsőben nincs meg világosan a küzdés tudata, sőt e szóval nincs is kimondva. Csak egy nagy törekvés hányja ide-oda Ádámot, hogy jobbá tegye állapotát a szabadság, a kéj, a vallás, a szellem, az akarat helyzetei által. A leigázott nép sorsa bántja (Fáraó szín) és óhajtja a szabad nép sorsát (Miltiades.). Ez nem elégíti ki, csalódott abban, hogy az egyén és köz közötti viszonyból boldogság fakadjon: tehát a mámornak adja magát (Sergiolus). Ennek csömöre vezeti őt a fénylő kereszthez. De belátja,

hogy ebből vérengző kereszt lesz. Most ujra oda jut, ahova a Miltiades szín után: lethargiába. De ez nem testi, hanem szellemi. A Kepler-színben a legfőbb akarat, a szellemé nyög békó alatt. Mi természetesebb, mint hogy ebből a féktelenségbe (franczia forradalom) csap át az akarat. De ez sem ad boldogságot. Legyen szabad a szó, szabad az akarat a zsarnokság elleni harcz nélkül. Oh de ebben sincs köszönet! A társadalomban maga az ember uj békókat rak magára. (London.) Pénzért árulja a tudást, az erkölcsöt és előáll a küzdelem a létért, melyben önzés az úr. Nincs zsarnok király, zsarnok császár, zsarnok nép: zsarnoka egyik ember a másiknak, főként a kenyéradó annak, a kinek nincs kenyere. Pénz öli meg az ideált. De tán segít ezen a tudomány által behozott testvériség! hol „nem szenved ember anyagi hiányt“. Dehogy segít! A falanszter kiöli az egyénit az emberből. „E kiszámított rendben még a veszély gyönyörét sem leli.“ Itt jutunk az első nagy hullám fordulójához. Csak most jő rá Ádám, hogy annyiféle balsikerében legalább a veszély gyönyöre, a küzdés volt meg míg most üres a lelke egészen. Még csak ki sem tudja mondani többé, mi jobbat óhajt. A falanszter színből hiányzik, a mi előbb minden szín végén felhangzott: a következő szín programmja. Nincs programm többé a földön. Tán az ürben leli föl azt a szomjazó érzelem? Dehogy! Itt nincs többé nő, nincsenek emberek és itt mondja ki először Ádám:

Szerelem és küzdés nélkül mit ér
Az élet?
Az ember czélja a küzdés maga.
Szenvedésem is oly édes nekem,
Oly iszonyatos a megsemmisülés.
Csak a rettentő magányt ne!
Még a szenvedést is inkább, mint azt!

A második nagy főfokozat tehát Ádám álomképeinek sorozatában a küzdelem becsének fölismerése. Eddig nem is tudta, miben állt sorsának föl- és alászállása. De a földön nem vár rá többé küzdelem. Nincs többé élet ott, csak tengés. Az ember az eszkimóban állattá vált és Ádám ébredni akar. Ebből látható, mily lélektanilag fokozatosak, s a dolog mélyéből eredők sorrendjükben e színváltozások.

Minden ember életében keresztül megy valamikor a fejlődés e fázisain, miket oly csodásan rajzol Madách. Nem érthetjük meg Palágyi kifogását, mely szerint az eszkimójelenet csak toldalék s Ádámnak voltakép az űrjelenetből kellene fölébrednie. Hisz az űrjelenetben ujabb küzdelemre vágyik, nem ébredésre. A küzdelem lehetetlensége öl benne ki minden vágyat. Mikor fölébred, az Úr megnyugtató szavára csak a végtől fél. De az Úr nem magyarázza meg a véget, hanem biztatja, ne törödjék vele. Küzdjön és bízzék. A küzdés már maga — bizalom is mindig. S ha nem sikerül a küzdés, maradjon meg a bizalom. A bizalom megtestesülése a munka és a családi élet.

Az Úr e szavait, az egész költemény e sarktételét tökéletesen megértjük a nagyszerű űrjelenetből, melyben Ádám először jut tudatára annak, hogy mi szép a nő, az emberiség s ezekkel a küzdés maga minden baj és galiba mellett is gyönyörűség.

A boldogságért való harcz eszméjét adja Madách az Úr szavaiban s ezek által egész nagyszerű művében, melyet midőn létesített, sem Miltonhoz, sem Byronhoz, sem Goethéhez nem szegődött az ő géniusza. Mert tökéletesen uj az emberi természet azon elemének, hogy az ember csak vágyában boldog, de kielégítésében kiábrándul: költői megtestesítése. A nagyszerű conceptio már az egyes színek eszméjének egymást való tagadásában szembeszökő. De ez nemcsak az álomképekben van meg. Már ezek előtt a harmadik

képben, hol Ádám a paradicsomból kiűzve, a munkában lel vigaszt és büszkén mondja, hogy övé a föld, megvédi a vadaktól és kényszeríti neki termeni: már itt megvan a kijózanodás. Ez állapot nem elégíti ki Ádámot és a jövőbe vágy vetni egy pillantatot. Igy hányódik aztán végig vágy és vágy között, míg az utolsó színben rájő, hogy boldog csak úgy lehet, ha a végre, vagyis egyáltalában messzi czélokra nem gondol. Ez eszmében uj és hatalmas Madách. Ez eszme nem költői, hanem philosophiai. De Madách az érzelem világában veti föl a kérdést és így tette költőivé s így lett ő maga is költővé. Azért az ő nyelve is egészen uj, elütő minden más költőétől.

Madáchnak nincs semmi érintkezése elődeivel, éppúgy mint Katonának sincs. Madách nyelve a philosophiai pathosé. Érzelmének alapja mindig bölcsészeti. De ez nem ellentétes a költészettel. A nagy természetben gyönyörködve nem-e fog el mindenkit a lét gondolata? Szintígy nagy gyönyöreink, nagy fájdalmaink közepette nem lephet-e meg a végok, a létezés titkának eszméje? Ezért nagy lirikus Madách az ő nagy művében, de csakis ebben! Mert csakis itt, a nagy kérdések közepett válik philosophiai kedélye költőivé. Ha végig nézünk a költészet nagyjain, azt látjuk, hogy mindegyik más okból nemcsak nagy, hanem más meg más okból költő is. Van olyan is, a ki pl. a legfőbb költői eszközben a nyelvben nem nagy és mégis nagy költő. Milton és Byron műveiből pl. nem lehet egyes sorokat kiragadni. Ők egészükben költők. Végig kell olvasni az Elvesztett paradicsomot, a Chilloni foglyot és akkor veszszük észre, hogy lelkünk más valaki rabja lett. Egy csepp vagy akár pohár víz nem hat testünkre, de a folyó, vagy tenger, vize, ha belévetjük magunkat, ujjáteremti lényünket. Madách sem lirikus egyes soraival és ez tévesztette meg első birálóit, kik nyelve és versei szerint itélték

meg mint a többi költőt, a kiknél a lényeg a nyelvben és a versben van. Ezért tévedett Dóczi Lajos, midőn az Ember tragédiáját Faust rímes nyelvében fordította németre. Madácho kivetkőztetjük lényéből a rímekben. Ez philosophiai páthosával nem fér meg. Madáchnak megvan az ő saját világa, mely el van különítve költő társaiétól, el van különítve minden időszakétól. Ezért klasszikusa ő nemcsak a magyar, hanem egyúttal a világirodalomnak is.

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA*)

legelső előadása.

(Először adatott a nemz. szinházban 1883. szeptember 21-én.)

Magasztos és nagy pillanatot éltünk ma át a nemzeti szinházban. Ki tudja, utódaink számára mikor jut ily nagy pillanat? Nem a magyar, hanem a világirodalom egy remekét hallottuk és láttuk először érzékeinkkel is.

E kisérlet fényes bizonyitéka annak, hogy a dráma a szinpadon élvezhető igazán, még ha oly messze jár is a szinpadtól, mint Madách halhatatlan műve. Sokan barátjai Erdélyi János ama nézetének, hogy a dráma kész megirva is és az események lefolyását az illetők elképzelik. Erre csak az lehet a megjegyzésünk, hogy az ily drámaolvasó hijával van a kellő drámaérzéknek és az irott dráma hézagosságát, vagyis a dekorativ, plasztikai, szavalati, mimikai kiegészités nélkülözését nem érzi meg és beéri a puszta szó elvont, sokszor elmosódó, száraz gyönyörével, tanulságával. Megveti az élőszó hatalmát (mely a költészet első és ma is tekintetbe veendő alakja volt, nem pedig a könyv), szóval nem az élet, hanem a könyv embere. Madách műve olvasva inkább bölcseleti, előadva pedig művészi hatást tesz. A legelevenebb művészi formát, a drámát választotta, mert

---

*) Ezen czikk a Koszoruban jelent meg.

bármely más válfajban hamarább rájutott volna a tanköltemény zátonyára. Az élet alakjában, a dialogban jelenité még fenséges eszméit s mivel ez alakban mesternek, költőnek bizonyult: ez a szinpad emberét feljogositá arra, hogy az „Ember tragédiáját“ végre a szinpadon is fölavassa. Jelen esetben Paulayé az érdem, hogy a nagy fába vágta fejszéjét; már előtte Molnár és Kovács kidolgozták a maguk scenirozását — hanem hát ők nem a nemzeti szinház igazgatói. Sajnos, hogy a sajtó épen nem támogatja a buzgó igazgatót — nekik is tetszik Erdélyi elvével érdekesebbé válni a plebs előtt. Nem szólalnék föl ez ellen, de a sajtó csinálja a közvéleményt, az üres vagy telt házakat, mert mai világban mindenki az ujság után indul. A jó Budapesti Hirlap is fanyaran, nagy pessimismussal ismerteti az előadást, de azért nyomban utána megdicséri a népszinház igazgatóját, hogy a „Favartné“ operettet ujra elővette. Az „Egyetértés“ igy szól: „Szem és fül egyaránt el volt a mámorig ittasulva. Megkapta-e azonban a sziv is részét ebből a monstre-előadásból?.. Nem!..“ Ismét egy kis különvéleményféle. Szem, fül és sziv együtt és egyszerre él és működik a dráma láttára, És nem szorult-e szivünk Kepler panaszaira, a franczia forradalom jelenetére, a phalansteri anya jajszavára? Ha e műnél a sziv másképp érez, annak nem a scenirozás az oka, mert hisz érzékileg még jobban hathatni a szivre, hanem maga a mű. E dráma már tárgyánál fogva a költőt, szinészt, nézőt a nagy mindenségbe vonja, hol elvész az egyén, — tehát a sziv is csak másodsorban, vagy épen nem érvényesül. Szempontunk oly magas, hogy ismét alátekintve, mindennek más szempontból van értéke, czélja, mint pusztán az egyéniség szempontjából. Ezért a legszörnyebb jeleneteket is csakhamar megkönnyebülve nézzük végig, mert mindezen jelenetek csak példák, minden következés nélkül.

A szivnek ily elszigetelt, következés nélküli élete lévén, a szinész érvényesülése is másodlagos. A két nagy szereplő Ádám és Éva csak akkor érez, midőn a költő ezzel bizonyitani akar. Tehát a szinész csak korlátoltan teremthet e szerepekben és az egyszerű átérzéssel beéri; passziv szerepek, épen mivel a költő czéljaira szolgáló példák.

Ezért volt, hogy Nagy Imre, a különben passziv, kevésbé teremtő, mint csupán átérző szinész oly magasra tudott emelkedni Adám szerepében. Igaz, hogy ő rendelkezik az e szerephez megkivántató passziv, de hatásos tulajdonokkal. Ádámot alig képzelhetjük másként, mint ez athleta-termetü s mégis gyöngéd, ábrándos, classikus fejü szinész alakjában. Hosszu, fekete hajával, sima arczával, párduczbőrrel fedett tagjaival az ős ember ifjuságának eszményképe. Nagy momentum az Nagy I. pályáján, hogy Ádámot játsza, mert ily ünnepélyes alkalmat a sors kevés szinésznek juttat. De mi is örömmel fogunk arra emlékezni, hogy az első Ádám-alakitót, ki véletienül annyira alkalmas volt föladatra, láthattuk, mert ebből sem jut ki minden nézőnek. Megjelenése oly érdekes volt, hogy addig, mig (mint Kepler) ősszakállt nem ragasztott, nem is értünk rá, hogy játékára figyeljünk, — csak néztük. A Kepler-jelenettől kezdve a művészeti érdeklődés kerekedett fölül. Szokatlan mélységgel adta itt N. I. a szomorkodó Keplert. Igaz, hogy gyönyörü hangja is, mely egymagában hangszer, diadalra segité, de e sikerben a lágyságnak, szelidségnek is, melylyel a csengő hangszert pengette, része volt. Nejével szemben inkább türelmes volt, mint szemrehányó, a növendékkel való jelenetben pedig panaszos — jajongás nélkül, keserü, de azért mindig nemes. Lelkületében önmaga fölött látszott irónizálni, miáltal Kepler kedélyét befelé forditotta és a költő czélzata erős nyomatékot nyert. A következő Danton-jelenetben is nagy sikerrel játszott

N. I., de hisz itt a külső hangulat és hatások segitségére voltak, holott a fönnebbi jelenet müvészi, nehéz monologformájában önmaga tüzelte bele magát a hangulatba. A Kepler-jelenet megható befejezője volt az eszkimójelenet, hol Ádám mint aggastyán lép föl. A költői szarkazmus szinészünk irtózatának érzelmében oly szivetátjáró kifejezést öltött, hogy a ki olvassa e helyet, miután Nagy I.-től is látta, annak emlékezetében bizonyára végigrezdül az első ember — Nagy I. öregesen rezgő, fájdalmas szörnyülködése az utolsó ember hitványsága fölött. A Kepler vágya és az aggastyán kiábrándulása közti ellentétet N. I. annyira kiemelte, hogy jeles előadása uj bizonyiték arra, mikép a költő szava nem olvasva, hanem élőszóban nyer fokozatos nyomatékot.

Jászai Mari asszony épen ellentéte Nagy Imrének. Ő nem a passziv, naiv lények ábrázolója s igy oly szerep, mely tisztán a viszonyok közt ideodalebegő nőiesség allegoriája, alig volna neki való. Annál meglepőbb, hogy egészen belédolgozta magát nehéz föladatába. Mindenekelőtt meglepett az általa, helyenkint szinezett naiv kedély, holott J. M. épen ebben fogyatékos és nem igen enyelgő természetü. Kiemelte a sajátságot mindjárt a II. szinben („Én meg, ha ott fenn a dics elborul, Itt lenn találom azt szemedben Ádám! . . .") ábrándosan, egyuttal valódi vidor, asszonyos józansággal, mintha igy mondaná: „Eh bánom is én, ha elveszett is az ég, itt lenn stb. . . ." Vagy a londoni jelenetben a tánczolva lépdelő, lepke állhatatos leány jellemében. Igen nőies és talán legszebb jelenete a Kepler-jelenetben volt (rendezői hiba, hogy 50 évvel előbbi costumeben) „a jó sajátja, mig bűne a koré." — Ilyen volt. Könnyelműségében meg volt a bátortalanság es a férje iránti sajnálat, — de férjétől szabadulva kaczér nő, ki a parkban éjjel kihivóan körülsétál. A tendencziához hiven J. M. a Danton-jelenetben a nőietlent is kiemelte, mikor frigiai sapkával, czafatos, térdig érő szoknyában, féllábát közönséges módon fölteszi az emelvényre, melyen Danton áll. Általában — kivévén Lucia modoros szavalatát — J. M. asszony feladata magaslatán állott.

Nem igy azonban a harmadik nagy alak, Lucifer előadója Gyenes. Lucifer a dráma egyetlen cselekvő alakja, az egész mű folyamában egyedül ő van ébren s ő öntudatos folytonosan. Paulaytól eltérően vélem, hogy a szinpadon Lucifer van hivatva összetartani a cselekvény egységét. Az egész cselekvény az ő küzdelme az ur ellen; ő a dráma tragikusa. Ha ez áll, világos, hogy Lucifer bár a legnehezebb, de a leghálásabb szerep az egész darabban. Ebben alkothatni legtöbb fantáziával, és elvetendő egyik lapunk ama fonnyadt, nagyképüsködő mondása, hogy Ádám és Éva a legmegjátszhatóbb szerep, mig Lucifer a szinpadon képtelenség . . ." Paulay, ki értekezésében sem igen méltányolta Lucifert, a szinpadon is elhanyagolta. Máskülönben alig engedte volna, hogy Gyenes Luciferből idestova körben szállingozó, lármázó, operistamódra kaczagó, mesebeli ördögöt alakitson. Lucifer nem annyira démon, mint inkább a szellemi démonizmus, az örök pessimista felfogás képviselője. Ádám előtt ő alig jelenhet meg förtelmes ábrázattal, denevérszárnyas ördögpojáczer costumeben.

„Ki vagy tehát te?

„Hisz olyannak tünsz fel, mint mi vagyunk . . ."

Gyenes nem jutott el magasabb felfogásra, mint hogy csupán az ördögöt hitesse el velünk. Lucifer folyton ébren van s ő mutogatja a képeket, ámde Gyenes elkövette a nagy tévedést, hogy maga is csak oly öntudatlanul vett részt az álomképekben, akár Ádám, meg a többiek. Igaz, kevés alkalom van arra, hogy L. kiéreztethesse, mikép ő — bár látszólag benne van a játékban — csak néző. A római szinben, midőn a jelenlévők a dögvészes halott elől futnak, maga

Gyenes is hirtelen félreállt és ijedten, mentegetődzve mondá: „Ma néked, holnap nékem édesem! . . .“ Ha a színész ezt nem Hippiához, hanem inkább a többiekhez mondja, afféle kiegészítő hangsúlylyal, mely gunyos leczkézést foglal magában, mintha mondaná: „Gyávák! Tudom, hogy igy gondolkoztok: ma néked, holnap nekem . . .“ — ugy e felfogással megvilágithatná, hogy L. nem az álomkép embereihez szól, hanem az általa tönkreteendő emberiséget megleczkézi és magában örvend.

Szintugy midőn L. a világ- és erkölcsmegváltó kereszt feltüntére némileg önmagát is biztatva (mert nemcsak Ádám néz jövőjébe, hanem Lucifer is) mondja:

„E látvány kissé borzongatja hátam,
„De nem emberrel kell-e küzdenem?
„Mit én nem birok, ő teszi helyettem.
„A gloria, ha lassan elveszett,
„Még megmarad a vérengző kereszt.

Világos a vonatkozás Lucifer kedélyében és a haladó eseményekhez való viszonyában. Gyenes itt még a gloria és vérengzés közti ellentétet sem hangsulyozta, csupán a keresztet, mintha bizony csupán a kereszt iránt forogna fön kétség, tekintet nélkül arra, hogy milyen kereszt. A színész teremtése abban áll, hogy a hol a költő hallgat, ott ő folytassa és nyomatékolja a czélzatot. Ez alkalmon kivül elég más módja is lett volna Gyenesnek. Ha Luciferben nem csak lázadó ördög, hanem a lázadó ész egyénét iparkodván felfogni, az érvelés metsző és nem kiabáló hangjára tér, ezáltal a zajos álomképekkel szemben merő ellentétet képezhetett volna. Mindemellett volt Gyenesnek néhány sikerült mozzanata. Az egyptomi és eszkimójelenetben túltette magát a versidomokon és meglepő intelligens, természetes érvelésben tudta hangsulyozni Madácht.

E három alakon kivül a többieké jelentéktelen és jól be is volt töltve, kivált Bercsényi szigorú, de akaratlan önirónikus phalansteri tudósa és Egressy Ákos öblös, dallamos hangu földszellemje.

Az igazat megvallva igen tapintatlan és kómikus elbánás az Ur szerepadójával, Pintérrel, hogy még Luthert is vele adatják. Hasonlag a költő félreismerésére vall, hogy phalansterben Plato a megillető pantallonon kivül egy darabka görög köpenyfélével, Luther pedig mai fekete ruhában, lutheránus papnyakkendővel jelenik meg. Itt nem a történelem Platója és Luthere lép föl, hanem a nekik megfelelő világvégezeteig ismétlődő platók és lutherek typusai; és ki hagyhatná szó nélkül, hogy minden lutheránus pap Luther képviselőjének tekintessék? — Ezeket és a lanyha népjelenet rendezést kivéve, az előadás és — nem utolsó sorban — a valóban művészi diszletek, a leleményes és illuziót keltő gépezet, Erkel Gyula hangulatteljes, átgondolt zenéje, mind azt bizonyitották, hogy a remekmű szépségei megérzékítve csak nyernek és a néző képzelme nemhogy akadályoztatnék, hanem tápot nyer; a ki a látottakon kivül is képzelni akar, tessék! eleget képzelhet . . . . Ha a mi versgyülölő és képzelmét meg nem erőltető franczia drámaimádó közönségünk időnként ily magas műveket láthatna, talán ez által a szorosabb értelemben vett szinpadi klassikusok is könnyüekké válnának részére; a ki megbirkózik a legnehezebbel, a nehezet könnyűnek találja.

Rakodczay Pál.

M. N. MFKK
KÖNYV-
TÁRA

Stampfel Károly kiadása Pozsonyban.

Tudományos zseb-könyvtár.

Minden egyes füzet 60 fillér.

Eddig megjelentek:

1. **Földrajzi és statisztikai tabellák.** Összeállította Hickmann A. és Péter J.
2. **Arithmetikai és algebrai példatár.** Irta D. Lévay E.
3. **Kis latin nyelvtan.** Irta Dr. Schmidt Márton.
4. **Magyar irodalomtörténet.** Irta Gaal Mózes.
5. **Görög nyelvtan.** Irta Dr. Schmidt Márton.
6. **Franczia nyelvtan.** Irta Dr. Pröhle Vilmos.
7. **Angol nyelvtan.** Irta Dr. Pröhle Vilmos.
8. **Római jog. I. Institutiok.** Irta Dr. Bozóky Alajos.
9. **Római jog. II. Pandekták.** Irta Dr. Bozóky Alajos.
10. **Egyházjog. (Kathol.)** Irta Dr. Bozóky Alajos.
11. **Magyar nyelvtan.** Irta Gaal Mózes.
12. **Magyar stilisztika.** Irta Gaal Mózes.
13. **Magyar rhetorika.** Irta Gaal Mózes.
14. **A sík trigonometriája.** Irta Dr. Lévay Ede.
15. **Római régiségek.** Irta Dr. Schmidt Márton.
16. **Magyarok oknyomozó története.** Irta Cseh Lajos.
17. **Kereskedelem története.** Irta Dr. Stirling Sándor
18—20. **Egyetemes irodalomtörténet.** Irta Hamvas József.
21. **Nemzetközi jog.** Irta Dr. Gratz Gusztav.
22. **Magyar poétika.** Irta Gaal Mózes.
23. **Planimétria** példatárral. Irta Dr. Lévay Ede.
24. **A római nemz. irod. tört.** Irta Márton Jenő.
25. **Német nyelvtan.** Irta Albrecht János
26. **Oszmán-török nyelvtan.** Irta Dr. Pröhle Vilmos.
27—30. **Árúisme-lexikon.** Irta Dr. Koós Gábor.
31—34. **Magyar magánjog.** Irta Dr. Katona Mór.
35. **Számtan.** Irta Dr. Lévay Ede.
36. **Logarithmustáblák.** Összeállította Polikeit Károly.
37—38. **Magyarország őskora.** Irta Darnay Kálmán.
39—40. **Magyar bűntetőjog.** Irta Dr. Atzél Béla.
41—42. **Bűnvádi perrendtartás.** Irta Dr. Atzél Béla.
43. **Kis növénygyűjtő.** Összeállította Cserey Adolf.
44. **Algebra.** Irta Dr. Lévay Ede.
45. **A magyar helyesírás törvényei.** Irta Gaal Mózes.
46. **Ábrázolástan.** I. füzet. Irta Dr. Kolbai Arnold.
47. **Ábrázolástan.** II. füzet. Rajzok az ábrázolástanhoz.
48—49. **Növényhatározó.** Irta Cserey Adolf.
50. **Stereometria.** Irta Dr. Lévay Ede.
51. **Világtörténelem.** I. rész. O kor. Irta Cseh Lajos.
52—53. **Stilisme.** Irta Boros Rudolf.
54. **Levelező gyorsírás.** Irta Bódogh János.
55. **Magyar közigazgatási jog.** Irta Dr. Falcsik Dezső.
56. **Alkotmányi politika.** Irta Dr. Gratz Gusztáv.
57.—57a. **Magyar pénzügyi jog vázlata.** Irta Dr. Bartha Béla.
58. **Általános földrajz.** Irta Hegedűs István.
59. **Ethika.** Irta Dr. Somló Bódog.
60. **Ásványhatározó.** Irta Cserey Adolf.
61. **Zeneműszótár.** Irta Goll János.
62. **A görög irod. tört.** Irta Márton Jenő.
63—64. **A zománcz.** Irta Mihalik József.
65. **Vita-gyorsírás.** Irta Bódogh János.
66. **A magyar váltójog.** Irta Dr. Berényi Pál.
67. **Világtörténelem.** II. rész. Közép kor. Irta Cseh Lajos.
68—69. **A rajzolás vezérfonala.** Irta Boros Rudolf.
70—72. **Mythologia.** Irta Dr. Losonczi Lajos.
73. **Általános zenetan.** Irta Goll János.
74. **Államszámviteltan.** Irta Dr. Berényi Pál.
75. **Jogbölcselet.** Irta Dr. Somló Bódog.
76. **Rovargyűjtő.** Irta Dr. Cserey Adolf.
77. **Szervetlen chémia.** Irta Dr. Schwicker Alfréd.
78. **Mechanika.** Irta Dr. Lévay Ede
79. **Szociológia.** Irta Dr. Somló Bódog.
80. **Logika.** Irta Dr Schmidt Márton.
81. **Akustika.** Optika. Hőtan. Irta Dr. Lévay Ede.
82. **Arúüzleti szokások.** Irta Matavovszky Béla.
83. **A németirodalom röv. vázl.** Irta Albrecht János.
84. **Kereskedelmi jog.** Irta Dr. Berényi Pál.
85. **Elektromosság és mágnesség.** Irta Dr. Lévay Ede.
86. **Kosmografia.** Irta Dr. Bozóky Endre.
87—88. **Lepkehatározó.** Irta Dr. Cserey Adolf.
90—91. **A testgyakorlás alapelemei.** Irta Dr. Ottó József.
92. **Kis physikai földrajz.** Irta Dr. Bozóky Endre.
93. **Szerves chémia.** Irta Schwicker Alfred.
94. **Világtörténet.** III. rész. Uj kor. Irta Cseh Lajos.
95. **Analytikai sikmértan.** Irta Dr. Lévay Ede.
96—98. **Rovarhatározó.** Irta Dr. Cserey Adolf.
99. **Meteorologia.** Irta Dr. Bozóky Endre.
100. **A magyar müvelődés tört.** Irta Dr. Bartha József.

A vállalat folytattatik.

WIGAND F. K., POZSONY.